

MÄÄRÄISYYS JA KIELIOPPI

Christopher Lyons *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press 1999. 380 s. ISBN 0-521-36835-9.

Vaikka Christopher Lyonsin *Definiteness* ilmestyy tutussa punaisessa oppikirjasarjassa, teos on vahvasti tutkimuspainotteinen: Lyons luo kattavaa kuvaa definiittisyyden ilmaisemisesta eri kielissä ja hahmottelee samalla omaa teoriaa definiittisyyden kieliopillisesta ja pragmaattis-semanttisesta luonteesta. Tulos on runsas, monipuolinen, ajantasainen ja kiinnostava.

Opiskelijalle kirja voi olla liian raskas luettavaa, koska se vaatii pohjatietoja aina X-bar-syntaksista loogiseen semantiikkaan ja sisältää valtavasti yksityiskohtaista tietoa eri kielistä. Selailu- ja käsikirjakäyttöönkään kirjasta ei oikein ole, koska sillä on aika vahva kokonais- eli »kaikki liittyy kaikkeen» -luonne. Mutta kieliopin semantiikkaan ja pragmaattiikkaan halulla perehtyvää tai jo perehtynyttä saa toki kunnan korvauksen vaivoistaan, kun kahlaa Lyonsin tujakan tekstin läpi.

KAHDENLAISTA DEFINIITTISYYTTÄ

Definiittisyyden tutkiminen on lähtöisin artikkelikielten kuvauksista. On haluttu antaa ohjeita ja sääntöjä siitä, milloin tulee määräinen, milloin epämääräinen, milloin taas ei artikkelia lainkaan. Tältä pohjalta definiittisyyden ja vastaavan indefiniittisyyden piiri on määritetty paljolti sen mukaan, millä kielen alueella, missä syntaktisissa yhteyksissä artikkeleita käytetään.

Toinen asia ovat sitten ne semanttis-pragmaattiset merkitykset, jotka on voitu yleistää havaituista artikkelikäytännöistä. Näitä merkityksiä voidaan tunnistaa muual-

takin kuin vain substantiivilausekkeista. Esimerkiksi persoona- ja demonstratiivipronominilausekkeita, kuten myös erisnimiä, pidetään tyypillisen definiittisinä. Olisi siis merkitystason definiittisyyttä, joka ei rajoitu artikkelidefiniittisyyden eikä ehkä minkään kieliopillisen tai muutenkaan eksplisiittisen määräisyyden piiriin.

Lyons virittää definiittisyydenvälikuvauksen tämän kaksinaisuuden väliin. Definiittisyydeksi hän päätyy nimittämään varauksetta vain kieliopillistettua määräisyyttä. Se rinnastuu sellaisiin grammaattisiin kategorioihin kuin modus, tempus ja niin edelleen (s. 274–275). Tällaista kieliopillisen määräisyyden kategoriaa ei kaikissa kielissä edes ole. Kieliopilliseksi definiittisyydeksi hän näet lukee artikkelidefiniittisyyden ohessa vain varauksellisesti sen, mitä vaikkapa persoona- tai demonstratiivipronomit ilmaisevat muiden merkitystensä ohessa. Kieliopillistetun definiittisyyden taustalla on sitten merkityksiä, joista ehdottoman primaari on Lyonsin mukaan identifioitavuus: definiittinen lauseke viittaa tarkoitteeseen, jonka kuulija voi tunnistaa uniikiksi tilanteen, muun yhteisen tiedon, lauseyhteiden (huomaa myös rajoittavat sivulauseet) ynnä muun kontekstin pohjalta. (Ks. esim. lukua 7.) Identifioitavuus ei ole (aina) yhtä kuin tuttuus tai mainittuus; esimerkiksi lausumassa *The president of Ghana is visited tomorrow* on puhe referentistä, joka ei ole mitenkään tuttu tai mainittu kuulijan kannalta, kuten ei ehkä Ghanakaan.

Indefiniittisyys on puolestaan sitä, että tarkoitetta ei voi (eikä ole tarkoituksaan) identifioida. Se voi olla vain jokin joukosta, paikantamaton osa kokonaisuutta, tiet-

▷

ty mutta kuulijalle tunnistamaton (uusi) referentti diskurssissa.

Lyons pohjaa paljolti John A. Hawkinsiin (1978); Hawkins on tunnettu Suomesakin Vilkun (1992) soveltamana; myös Chesterman nojaa vahvasti samaiseen Hawkinsiin mainiossa suomen ja englannin definiittisyyden analyysissään vuodelta 1991. Lyons kuitenkin yhdistää näkemykseensä muun muassa niin sanotusta relevanssiteoriasta lähtöisin olevia pragmaattisia aineksia ja toisaalta kyseenalaistaa Hawkinsille tärkeän inklusiivisuuskriteerin tarpeellisuuden. Tuo inklusiivisuus on sitä, että definiittisen viittauksen tarkoitteen pitää täyttää koko se ala, jonka viittaus ikään kuin kuvaa. Esimerkiksi lausumassa *You are the first visitors to our new house* kyse on koko määräjoukosta, joka hahmottuu kontekstin pohjalta tarkoitteeksi. (Ilmiöllä on yhteytensä siihen, mitä Terho Itkonen aikoinaan tarkoitti ylijäämän kieltävällä ja sallivalla kvantifoinnilla: *Te olette ensimmäiset / ensimmäisiä vierailijoita talossamme.*)

Lyonsin mukaan definiittisyys on (kaikkien kielten merkitystasoon sisältyvän) identifioitavuuden kieliopillistettua määräkielissä. Tämän rinnalla on sekundaaria se, että definiittisyyteen liittyy identifioitavuudesta riippumatonta inklusiivisuutta — liittyyhän useimpiin kieliopillisiin kategorioihin muitakin merkityksiä kuin ne, mitä ne varsinaisesti kieliopillistavat (huomaa vaikkapa tempusten toissijaiset merkitykset; ks. s. 274–278). Indefiniittisyydskään ei tarvitse määrittelyssään inklusiivisuuden vastakohtaa eli eksklusiivisuutta: on indefiniittisyyttä, jossa kyse ei ole mistään epämääräisestä sijainnista jonkin joukon tai paljouden piirissä.

DEFINIITTISYYS ERI KIELISSÄ

Aito eli kieliopillistettu definiittisyys ilmenee maailman kielissä ennen muuta artik-

kelikäytänteinä, joita Lyonsin mukaan on suuressa muttei suurimmassa osassa kieliä (s. 48). Muitakin ilmauskeinoja on. Niistä tärkeimpiä ovat tietyt pronominit. Marginaalisempaa definiittisyyden ilmaiseista on sitten jo vaikkapa uralilaisista kielistäkin tuttu definiittinen verbintaivutus, jolla ilmaistaan tai joka heijastelee tekemisen objektin ja/tai subjektin määräisyyttä ja usein persoonaakin. (Siitä Lyons niukasti s. 207–208.) Myös objektin sijalla voidaan ilmaista definiittisyysoppositiota, kuten Lyons muun muassa suomesta saaduista esimerkein osoittaa (esim. s. 101).

Määräiset artikkelit voi jakaa karkeasti etu- ja jälkiartikkeleihin (vrt. *the car* ja ruotsin *bil-en*, jossa *-en* on entinen demonstratiivi, ei sanan perään siirretty epämääräinen artikkeli). Joskus samassa lausekkeessa voi olla kumpikin (ruotsin *den nya bilen*). Molempaa tyyppiä on sitten useaa alalajia. On esimerkiksi kieliä, joissa artikkeli on taipumaton (esim. englanti), ja sellaisia, joissa se taipuu pääsanana mukana (esim. saksa). Joskus artikkeli on oma muista kielen merkitsemistä eroava yksikkö (esim. *the*), joskus se on fonologisesti sama kuin jokin pronomini (saksan *der*).

Määräisten artikkelien piirissä on myös semanttista vaihtelua. On vain anaforisia eli tekstissä mainittuun kytkeviä artikkeleita (esim. hausassa), on deiktisten pronomien tapaan eri etäisyyksille tai eri persoonien mukaan paikantavia artikkeleita (esim. makedoniassa) ja on yhdistelmäsystemejä, joissa yksi artikkeli on anaforinen, toinen taas lähinnä deiktinen (näin esimerkiksi tiettyissä hollannin ja saksan murteissa). Mutta viimeksi mainituissakin tapauksissa artikkeli on morfologisesti ja esimerkiksi artikkelille tyypillisen painottomuuden pohjalta aina erotettavissa vastaavista itsenäisistä pronomineista. Jos tällaisista kriteeriä ei ole, Lyons vaatii artikkelilta ainakin semanttista neutraaliutta (= ei paikanna ti-

lanteessa tai tekstissä mihinkään määräsuntaan) ja vielä sen lisäksi pronominia laajempaa käytettävyyttä koko definiittisyyden alueella. Tätä voisi havainnollistaa vaikkapa vertaamalla suomen lausumia *Pane se ovi kiinni* ja *Pane ovi kiinni* (= Lyonsin esimerkki *Close the door, please* sivulta 262), joista jälkimmäistä voi käyttää tilanteessa olennaisesti laajemmin kuin ensimmäistä, koska puhtaasti definiittinen *ovi* ei vaadi deiktisen *se ovi* -viittauksen tapaan, että tarkoite olisi jotenkin kuulijan lähipiirissä, huomion kohteena tai kuulijalle mainittu; tuo *ovi* voisi olla vaikkapa puhujan selän takana.

Kiintoisa ilmiö on se, että yksi kieli vaatii määräisen artikkelin yhteyteen, jossa toinen kieli sitä hylkii. Ranska on esimerkiksi runsasartikkelisempi kuin englanti. Vertaa esimerkiksi lausumia *Cotton is easy to wash* ja *Le coton est facile à laver* (s. 51). Tämä ero näkyy selvimmin juuri mainitun tyyppisissä geneerisissä viittauksissa, joita Lyons selvittelee jaksossa 4.3 perusteellisesti mutta sulloen määräiseksi merkittyä geneerisyyttä aika väkinäisesti definiittisyyden piiriin.

Artikkelilliset substantiivilausekkeet edustavat Lyonsille »yksinkertaista» definiittisyyttä. Mutta vaikkapa persoona- tai demonstratiivipronominin tai possessiivin sisältävät lausekkeet ovat sitten »kompleksisia definiittejä»: kuuluuhan niiden merkitykseen aina muutakin kuin mitä pelkkä definiittinen lauseke ilmaisee. Kompleksisia definiittejä on kaikissa kielissä (päävastoin kuin yksinkertaista definiittisyyttä). Lyons kuvaa niitä ja niiden suhdetta definiittisyyden koko kenttään perinpohjaisesti ja vertailevaa näkökulmaansa taitavasti hyödyntäen. Mukaan tulevat myös propriilausekkeet. Hauskaa luettavaa ovat muun ohessa Lyonsin huomiot siitä, miten artikkelit ja erisnimet yhdistyvät eri kielissä: joissakin artikkelit ovat pakollisia (esim.

modernin kreikan *ho Georgos*), joissakin eri tavoin optionaalisia (esim. saksan *der Hans* tai *Der Brandt*, joissa artikkeli ilmaisee eri merkityksiä), joissakin kokonaan tai lähes kokonaan mahdottomia (esim. englanti; huomaa kuitenkin *The Hague* ym.). Sissalan kielessä erisnimeen liitetty artikkeli ilmaisee yksinkertaisesti ja johdonmukaisesti sitä, että nimetty tarkoite on kuulijallekin tuttu (s. 122).

INDEFINIITTISYYS ERI KIELISSÄ

Indefiniittisyys on epämääräisempi asia kuin definiittisyys. Lyons jättääkin lähes tyystin pohtimatta, mitä indefiniittisyys kaikkiaan on, ja kuvaa ilmiötä lähinnä substantiivilausekkeiden puuttuvana definiittisyytenä.

Omintakeista sanottavaa Lyonsilla toki asiasta on. Hänen oma keksintönsä on, että indefiniittinen artikkeli ei rinnastu semanttisesti definiittiseen. Se ei siis ilmaise primaaristi jotain [+indef] tai [-def] -piirrettä, vaan on luonteeltaan kvantorimainen (Lyonsin sanoin »cardinality expression»; ks. s. 33–36). Se on — muutenkin kuin tavanomaiselta alkuperältään — lähellä 'yksi'-merkityksistä numeraalia. Erona on vain se, että jokin *a* tai *en* tai *une* on semanttisessa oppositiossa merkitykseen 'monta' eikä vaikkapa spesifisiin lukumääriin 'kaksi', 'kolme' ja niin edelleen. Epämääräinen artikkeli on siis singulaarin (vs pluraali) ilmaisun. Huvittavaa kyllä, siitä saa vaivattomasti monikollisuuden merkin; onhan esimerkiksi espanjassa *unos* ja muita monikollisia epämääräisiä artikkeleita. Lyonsin lukijalle voi helposti tulla mieleen, että vähempikin »kardinaalisuuden» korostaminen olisi riittänyt ja että jaottomuuteen (tai lasketavuuteen) olisi voinut panostaa enemmän.

Vaikka epämääräinen artikkeli olisikin vain kvasityyppinen (*quasi-indefinite ar-*

ticke), se ilmaisee määräkonteksteissa selvää indefiniittisyyttä ja joissain kielissä sen puute voi olla merkki (mahdollisesta) definiittisyydestä. Turkki on yksi näitä harvinaistyyppisiä kieliä. Siinä on kylläkin muita tapoja ilmaista definiittisyyttä (esim. objektin sija, vrt. suomeen!) ja indefiniittinen artikkelikin on mahdollinen vain spesifis-indefiittisissä eli 'eräs'-tyyppisissä tapauksissa, joissa puhujalla on mielessään määrätarkoite. Tämä käyttö muuten onkin universaalisti epämääräisen artikkelin historiallinen alkuvaihe, jonka jälkeen artikkeli vasta leviää muihin referentiaaliin yhteyksiin ja lopuksi — jos ylipäätään leviää — luonnostaan ei-referentiaaliin luokitaviin predikatiiveihin.

ARTIKKELISYKLI

Kirjan viimeisessä luvussa Lyons luo diakronisen silmäyksen definiittisyyssysteemeihin. Hänen näkemyksensä on se, että definiittinen (vs indefiniittinen) artikkeli syntyy pääsääntöisesti demonstratiivista (vs numeraalista), joka heikkenee semanttisesti ja/tai menettää syntaktisen itsenäisyytensä, muuntuu morfologisesti tai fonologisesti tai kokee muita leimallisia kieliopillistumis-muutoksia. Pitkän kirjoitustradition omaavien kielten artikkelikehitystä on voitu jäljittää tarkasti, vaikka toki tiedetään, että puhutun kielen muutokset eivät ilmene viiveellä kirjoitetussa kielessä.

Hyvin kiinnostava on Lyonsin kuvaus siitä, kuinka myöhäislatinassa *ipse* ja *ille* kehittyivät artikkeleiksi. Kiinnostavaa on jo se, että vain *ille* 'se, tuo' on alkuaan aito demonstratiivi; *ipse*-pronominihan on klasisisessa latinassa vain 'itse'. Nykyisistä romaanisten kielten artikkeleista lähes kaikki ovat *ille*-kanta, mutta jossain vaiheessa *ipse* oli vahva kilpailija. Eikä vain kilpailija, vaan kumppani: *ille* oli ennen muuta kataforinen, eteenpäin (*se, joka*-tyyppises-

ti) sitova pronomini tai jo artikkelin esiaste, »artikloidi», ja *ipse* taas funktioltaan anaforinen. Tilanneviitteisestä käytöstä ei ole tietoja, mutta Lyonsin mukaan on oletettava, että *ipse-ille*-suhteet muistuttivat sitä, mikä tunnetaan hollannin ja saksan murteista (ks. edeltä). Artikkelikehitys näkyi teksteissä pronomien frekvenssin kasvuna, jota sitten kieliopillisen artikkelikategorian synnyttyä seurasi määräisen artikkelien käytön laajeneminen perustyyppisistä identifioivista käytänteistä marginaalisempiin yhteyksiin, esimerkiksi geneerisen definiittisyyden ilmaisemiseen. Tällä tiellä esimerkiksi ranska on pitemmällä kuin muunsukuinen englanti ja katalaani romaanisten kielten piirissä pitemmällä kuin ranska.

Kieliä ja niiden tunnettuja historioita vertaillen voidaan tehdä se havainto, että artikkelien kehitys on syklistä: varsinaisen artikkelikehityksen loppuvaiheessa artikkeleilla on possessiivisia tehtäviä ja sitä liitetään erisnimiinkin (kuten kreikassa ja katalaanissa). Nyt määräisen artikkelin definiittisyys (= identifioivuus) on jo jokseenkin sekoittunutta, ja kun kehitys etenee, artikkelin tai sen jatkajien tehtävät painottuvat nominaalisuuden, suvun tai muun sellaisen merkityksen ilmaisemiseen ja definiittisyysmerkitys katoaa. (Ks. vaikkapa s. 337.)

Siitä, miten ja miksi artikkelikehitys alkaa, Lyons ei sano mitään ehdotonta. Hän kyllä muun muassa viittaa oletuksiin, joiden mukaan kielen typologinen muuttuminen synteettisestä analyyttiseen voisi vaikuttaa asiaan. Kontakteja hän ei kytke asiaan, vaikka kuvaakin, kuinka artikkelikielet ryhmittyvät areaalisesti toistensa tuntumaan. Yksi tällöinen alue on Euroopan merellinen länsi- ja eteläpuoli, jonka ulkopuolelle jäävät vain slaavilaiset kielet (bulgariaa ja makedoniaa lukuun ottamatta) ja uralilais-altailaiset kielet (paitsi unkari ja mordva). Erityinen artikkelikielten tihen-

tymä on niin sanottu Balkanin kielisikermä, jossa erisukuiset kielet ovat kehittäneet kai läheisten kontaktien tuloksena omat artikkelisysteeminsä. Kehityksen vetäjänä lie-nee ollut kreikka, ikivanha artikkelikieli.

Suomalaista lukijaa ilahduttaa, että Lyons esittelee mordvan tyylikkään jälki-artikkelisysteemin: esimerkiksi *kudo* 'talo' (= indef.; vrt. sm. *kota*) ~ *kudo-ś* (= def.; -ś on samaa juurta kuin suomen *se*; monikollinen artikkeli on -*ńe*; esimerkit ovat *ersää*, ks. s. 70). Se vain jää Lyonsilta ihmettelemättä, miten mordvan systeemi on voinut syntyä spontaanisti keskelle ei-artikkelikielten merta. Hän kyllä esittää toisaalla sen virheellisen tiedon, että venäjän pohjoisissa murteissa olisi määräinen artikkeli (s. 49). Näinhän ei ole (vaikka joskus on oleteltu), vaan bulgarian jälkiartikkeli (= esim. *kniga-ta*, jossa *kniga* 'kirja' ja -*ta* 'se, tuo'-pronomini-jatkaja) muistuttava kliitti on ennen muuta fokuoiva tai emfaattinen partikkeli, joka murteissa kongruoi (esim. juuri *kniga-ta*) mutta joka on kirjakielessä muuttumaton (alkuaan neutrinen) -*to* (huomaa esimerkiksi *kniga-to* samaan tapaan kuin suomessa *Kirja se tekee terää näin iltasella*; murteista ks. Kuzmina ja Nemčenko 1962).

Sama partikkeli on muuten lainautunut (käännöksenä) vepsään, jossa *poiga-se*-tyyppiset lausekkeet ovat niin frekventtejä, että Lauri Kettunen aikoinaan (1943) keksi väittää, että vepsässä olisi jo definiittinen artikkeli. Niin ei tietenkään ole, mutta toki on mahdollista, että venäjän mallin mukainen partikkeli voisi olla alkuna vepsän artikkelikehitykselle, kuten se on ehkä pannut liikkeelle mordvankin kehityksen.

PERSOONA JA DEFINIITTISYYS

Definiittisyyden yleisen analyysin ja definiittisyyden vs indefiniittisyyden merkittimien vertailevan ja osin typologisoivan

kuvauksen ohessa Lyons käsittelee monia tärkeitä kysymyksiä. Yksi on possessiivien monikasvoisuus suhteessa definiittisyyteen ja toinen vaikkapa kysymys definiittisyyden syntaktisesta asemasta: onko esimerkiksi artikkeli lausekkeessaan pelkkä modifioija vai peräti jotain muuta (esim. niin sanottu funktionaalinen pää). En kuitenkaan käsittele enää tässä esityksessäni näitä näkökohtia, vaan nostan lopuksi esille erään nimenomaan Lyonsille perusuonteisen näkemyksen. Se koskee persoonan, persoonapronominin ja definiittisyyden suhdetta, ja sillä sattuu myös olemaan lähi-suhde juuri mainittuun syntaktiseen kysymykseen.

Persoonalla Lyons tarkoittaa kieliopillista persoonaa ja persoonapronominilla vastaavasti (yleismaailmalliseen tapaan) 1:sen, 2:sen tai 3:nnen persoonan pronomineja siitä riippumatta, viittaavatko ne ihmiseen vaiko vaikkapa elottomaan esineeseen tai ilmiöön. Persoonapronominien olennaisin ero artikkeleihin ja demonstraatiiveihin nähden on tavanomaisen käsityksen mukaan se, etteivät ne voi olla attributteja (determinoijia): **Pass me it book* (kun artikkeli taas on aina prenominaalinen ja epäitsenäinen: **Pass me the*; ks. s. 27).

Eri kielissä ovat kuitenkin eri tavoin mahdollisia *you politicians* tai *we Europeans* -tyyppiset persoonapronominin ja substantiivin konnektiot. Lyons näkee näiden lausekkeiden pronominit funktionaalina artikkeleina, toki aivan erityistyyppisinä, mutta semanttisesti nimenomaan definiittisyyden ilmaisimina. Ja tällöisen lausekkeen ytimenä on *the one* -tyyppinen minimaalinen NP, josta pääsana voi mää-
rähdoin heittyä (huomaa myös *us clever ones* -tyyppinen ilmaus). Tästä päästään olettamaan, että itsenäiset persoonapronomit olisivat painottomina artikkelien itsenäisiä muotoja (ja deskriptiivisiä persoo-
▷

na- ja sukupiirteitä) ja että painotettuina ne olisivat vastaavasti lähellä demonstratiivipronomineja. Tämän näkee esimerkiksi siitä, että kun lausuman *Take a look at it* pronominia painotetaan, se vaihtuu välttämättä *that*-demonstratiiviksi. Nuo pronominit jakavat siis komplementaarisesti tietyn kentän. Samalla tavalla kontrastiivisesti painotettuna lausuma *Take a look at the car* saa artikkelin tilalle *that*-pronominin.

Lyonsin päätelmä on se, että 3. persoonan pronominit *he, she, it* ja *they* edustavat painottamattomina definiittisen artikkelin pronominiuotoja, mutta painotettuina osin myös demonstratiiveja. Systemin ytimessä siis olisi puhdas definiittisyys eli identifiointiva referentiaalinen merkitys. Tämä on käsittääkseni erittäin tosi kuva määräisestä artikkelista ja definiittisistä (= persoonan- ja demonstratiivi)pronomineista, ja vain tämänmoinen kuva selittää ne demonstratiivien lukuisat ja vaivattomat muuttumiset yhtäältä 3. persoonan pronomineiksi ja toisaalta määräisiksi artikkeleiksi, joita on voitu ja voidaan yhä havaita erityyppisten kielten piirissä. ■

MATTI LARJAVAARA

Sähköposti: matti.larjavaara@helsinki.fi

LÄHTEET

- CHESTERMAN, ANDREW 1991: *On definiteness. A study with special reference to English and Finnish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAWKINS, JOHN A. 1978: *Definiteness and indefiniteness: a study in reference and grammaticality prediction*. London: Croom Helm.
- KETTUNEN, LAURI 1943: *Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXVI. Helsinki.
- KUZMINA, I. B. – NEMČENKO, E. V. 1962: *K voprosu o postpozitivnyh časticah v russkih govorah*. Materialy i issledivanija po russkih dialektologii 2. Moskva.
- VILKUNA, MARIA 1992: *Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulokinnassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.